

Horváth Sándor

A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban

A szubkultúrák a társadalommal szemben jönnek létre, tagjaik számára sajátos normarendszert teremtve. Ezt a sajátos normarendszert a társadalom „többsége” mintegy „lefordítja” a saját beszédmódjára, értelmezi és általánosítja, sztereotípiákat kapcsol hozzá.

A kocsmák és a fiatalok bandáinak szubkulturális közösségei Sztálinvárosban is létrejöttek, amit a társadalom a maga számára a „kocsmatöltelések” és a „jampecek” kultúrájaként értelmezett. A sztálinvárosi kocsmák világát a „szimbolizációs” szinten próbáljuk értelmezni: azaz akkor, amikor az egyes kocsmákhoz szubjektív tartalmat, egyéni jelentést kapcsolnak, míg a jampeceknél azt vizsgáljuk, miként vonatkoztat el az uralkodó társadalom a helyi fiatalok bandáinak világától és teremti meg a maga számára azok íratlan normakódexét, azaz a „jampecséget”. Végül rövidítés nélkül közlünk, pusztán illusztrációs szándékkal egy olyan „visszaemlékezést”, amely a tárgyalt sztereotípiákra építve ábrázol egy olyan történetet, amely ötvözi mind a sztálinvárosi fiatalok világának, mind a sztálinvárosi kocsmák észlelésének folyamatát.

A SZIMBOLIZÁCIÓ: A „KÉSDOBÁLÓ” ÉS AZ „ARANY CSILLAG”

„Ez itten a büfé. Benne kiszolgálók.
Ez főzi a kávé, hajtja a darálót,
az méri a rumot, ez mossa fel a vért,
kanalat is lyukaszt biztonság okáért.
A többi mind vendég. Az ott fánkot eszik,
az a pohárt lopja, azok egymást verik.
Emitt most taposnak a pincér belébe.
Ez itt orvosért fut. A tér neve Béke.”

(részlet egy 1954-es Sztálinvárosról szóló „anticsasztuskából”)¹

Sztálinváros történetét hajlamosak a történészek a központi akarat történeteként értelmezni, holott maga a város főépítészé Weiner Tibor is beismerte, hogy a tervezett város épülésével egyidőben a beruházó miatt megindult a „nőtt város” fejlődése, ami azt eredményezte, hogy a végső célkitűzések és az „organizmus növekedésének folyamata” ütközött egymással (Weiner 1959: 38). Ilyen „nőtt” jelenség volt a barakk-táborok mellett a „Késdobáló”-ként elhíresült sztálinvárosi kocsmá, amely fittyet hányva a központi akaratnak fejlődött és vált a város egyik informális központjává. Ugyanígy nem szerepelt a központi akaratban az, hogy az ideiglenes jelleggel felhúzott barakk-lakások családok lakhelyeivé váljanak, a barakkokból városrészek jöjjenek létre (Pl.: Radar, Déliváros), sőt azok „gettósodjanak”.

¹ Fejér Megyei Levéltár. (FML) XXIII/508. 60. d.

A leghírhedtebb sztálinvárosi kocsmá, a „Késdobáló”, a Béke téren állt. A felvonulási barakkban elhelyezett büfé 1953-ban már a helyi hírlap érdeklődését is felkeltette, ami jelzi, hogy ekkorra már a többségi társadalom szemében tűrhetetlennek minősült a kocsmá és törzsközönsége. A tudósítás szerint részeg emberekkel volt tele a helyiség, ordítózás, fékeveszett éneklés verte fel a környék csendjét. Az arra járó az a veszély fenyegette, hogy valamelyik magáról megfélekedezett részeg ember megveri, esetleg bicskát szúr belé. A hely veszélyességét fokozta, hogy közelében volt az autóbussz állomás, így végképp az átutazók, részeges verekedők tanyájává vált ez a büfé.² A cikk szerzőjét legjobban az bosszantotta, hogy a kocsmá látogatói a járókelőkbe is belekötöttek, sajátos „hangulatot” kölcsönözve ezzel a környéknek.

A „Késdobáló” múltja a város történetének „alapító hőskorára” nyúlik vissza. 1950-ben a Béke téren még csak kukoricaföldek voltak. Ide érkeztek az első építők és a Lajos-kónél felépítették az első barakkokat. Ezek voltak Sztálinváros első épületei, itt helyezték el az első irodákat és szállásokat. A 1953-ban az először megépült barakkok egyikében működött a „Késdobáló”. „Az idő kissé megviselte az épületeket, így azután nem is csoda, hogy a mindig füstös és kormos helyiségekbe még egy pohár italt sem a legjobb előérzettel mentek be a dolgozók”.³

A Lajos-kónél – a majdani Béke téren – elkezdett munkálatok azt a látszatot keltették, mintha ez lenne a város majdani központja. Sokak szerint „itt dobogott az építkezés szíve”. Transzparens hirdette: Dunai Vasmű építkezés, de aki lemerészkedett a hatos útról, könnyen beleveszett a semmibe. Ugyanitt – a Béke téren – nyitották meg az első vegyesáru-boltot is. Nem messze innen állt az első üzemi konyha, ami ellátta az építkezésen dolgozókat (Miskolczi 1975: 37-39). Aki tehát a városba érkezett, joggal érezhette, hogy a Béke tér a város központja, holott a végleges várostervben a majdani belvároson kívülre esett a terület.

Az első lakóhelyek is a Béke tértől nyugatra „nőttek” ki: zárt rendben álltak a barakkok, a József Artila kultúrház (barakképületben), a vegyesbolt és Szűrőállomás. Míg az építkezési terület – elsőként a majdani város házait kezdték építeni – a Béke tértől keletre helyezkedett el. Így az első lakók, az építkezésen dolgozók számára a Béke tér pont metszéspontban volt lakóhely és munkahely között, ezenkívül itt juthattak hozzá az élelemhez, az italhoz és innen indultak az autóbusszok, amelyekkel a környező falvakban elszállásoltak hazajártak. Így válhatott a város első jelképévé a Béke tér, amelynek „szíve” a „Késdobáló” volt.

Mindenki, aki visszaemlékszik az időszakra és felidézi a Béke teret, megemlíti a téren álló kocsmát. Aki megérkezett és távozott a városból, annak első és utolsó emlékképe a városról a Béke téren a kocsmá körül kavargó tömeg volt. „A kocsi délután öt óra tájban a Béke téren várakoztak. Az építkezésről beözönlő emberek itt gyülekeztek. Micsoda perzsavásár volt az, te jó isten! A vegyesboltnak berendezett barakk ajtaja előtt hosszú sorok kígyóztak” – emlékszik vissza a „fertőzött területre” az egyik korabeli munkás.⁴

2 Sztálinvárosi Hírlap (SZH.) 1953. 10. 20. 2.

3 SZH. 1953. 12. 31. 5.

4 Idézi Miskolczi 1980: 20.

Aki a városban járt, rögtön hírért vitte a „Késdobáló”-nak és a köztudatban kezdett kialakulni az a – egyébként rendőrségi jelentésekkel alá nem támasztható – nézet, miszerint „rovott múltú emberek” dolgoznak Sztálinvárosban. Az igazgatók, tanácselnökök sem családotul érkeztek a városba – a családot otthon hagyták, általában a biztonságosnak tartott Budapesten.⁵ Az értelmiségiek családjukat csak később, a Béke tér „fertőtlenítése” után hozták magukkal. A Béke tér, különösen a nagyobb piaci napokon a városba érkező koldusok kedvelt kéregető helye is volt.⁶

Bár a köztudatban elterjedt, hogy Sztálinvárosba az ország minden tájáról érkeztek, elsősorban a távoli és közeli falvakból, ezt a képet tovább kell árnyalni. A normaadás tekintetében egy idő után a városokból érkezők domináltak. Az első építkezésekre a kőművesek valóban a falusi „kubikosbandákkal” érkeztek, de 1952-53 során, az első gyár megalakulásakor már jócskán érkeztek munkások a vidéki városokból (elsősorban az egykori rimamurányi körzetből) és Budapestről is.

A Sztálin Vasmű Gépgyárának 1952-53-ban általam vizsgált 448 fős mintájából kiderül, hogy a Sztálinvárosban végül letelepülő gyári dolgozók – az építkezésen dolgozók végleges lakásokat a véglegesnek tekintett épületekben alig-alig kaptak – mindössze 43%-a jött faluról, ugyanakkor 29%-uk budapesti születésű volt. A szakmunkások 58%-a Budapesten született, míg a segédmunkásoknál ugyanez az arány 8%, de nekik a lakásszerzésre kisebb esélyük is volt.⁷ Nem célozom ezúttal, hogy mélyebben elemezzem a Sztálinvárosba bevándorlók eredetét, pusztán érzékeltetni szeretném, hogy a gyárba érkező képzetlenebb munkaerő nagy része városból érkezett, ezért normaadási szempontból városias normákkal rendelkezett. Ezzel szemben a városba korábban bevándorlók túlnyomórészt építőmunkások és paraszti eredetűek voltak, így a köztudat szemében „falusi” normák alapján töltötték el „szabadidejüket”.

1953 több szempontból is fordulópont a város történetében. Egyrészt Nagy Imre kormányprogramja miatt ekkor leállították az építkezésre szánt támogatásokat, ezért akik addig barakkokban laktak és ígéretet kaptak a lakásra, azoknak továbbra is meg kellett elégedniük a korábbi lakóhelyükkel. Tömeges elvándorlás indult meg a városból, mivel az építkezések mondhatni leálltak, így a földrajzilag mobilnak tekintett építőmunkások jelentős része is távozott. Másrészt ez volt az az év, amikor dominánssá kezdett válni a „kolonizált”, képzett, városi eredetű munkásság a városban, ezáltal a város, főként a belváros „fertőtlenítése” egyre időszerűbb feladatnak számított.

1953-ban a városba érkezők többsége még „szürrealista álomnak” láthatta a várost. Bertha Bulcsú is ekkor érkezett érettségi után a városba, és a Béke téri talponállóról neki is éles emlékei voltak. Mondhatni az akkori várost azonosítja a kocsmával: „A Béke téri talponálló mögött növendékerdő állt, frissen telepített három-négyméteres fákkal. A kocsmá hátsó ablakai az erdőre nyíltak. Nagy verekedések alkalmával kinyi-

5 Lásd Borovszky Ambrus, Tapolezai Jenő.

6 FML. XXIII/509. 1. d. A tanácstörvénnyel kapcsolatos kisgyűléseken felvett jegyzőkönyvekből. 1954. szeptember 18.

7 Az első gyár dolgozóinak száma ekkoriban 1200-1500 fő körül változott, tehát a mintavétel több mint 30%-osnak tekinthető. A mintában a segédmunkások aránya 36%, az adminisztratív dolgozóké 21%, a szakmunkásoké 22%, a műszaki értelmiségé és egyéb vezetőké 21%, ami körülbelül megfelel a foglalkoztatási viszonyoknak. A mintavétel forrásai: MOL. Dunai (Sztálin) Vasmű. XXIX — F — 2 — a. 10; 20; 73; 74; 76; 84. doboz.

tották az ablakokat, s a kikészült embereket a győztesek, vagy pincérek kihajigálták az erdőbe. Mire megérkezett a razzia, már mindenki csendesen kortyolgatta a borát, pontosabban a sörét rummal, mert akkor az volt a divat” (Bertha 1986: 7-23). 1953-ban már rendszeresen razziázták a Béke téri „Késdobáló”-ban.

Nem csoda, hiszen 1953 augusztusában új tanácselnök érkezett a városba. Tapolczai Jenő, aki „új emberként” – szemben a régi vezetőkkel, például Borovszkyval, a Vasmű vezetőjével – nem tartotta akkora szenzációnak a „Késdobáló”-t, sőt maga is megfordult benne (Bertha 1986: 15) – a kocsmák terén akart először rendet tenni. „Városunkat a rendőri jelentésekben [...] éveken át a megye legfertőzöttebb városának tüntették fel [...] folyt a harc mindazon szórakozóhelyek felszámolásáért, amelyekben a kétes elemek hangadónak bizonyultak. Ilyen kétes szórakozóhely volt a „Lepra” vendéglő, a „Talponálló”, a „Késdobáló”, majd később a „Kék egér”. A tanácsnak komoly erőpróbát jelentett a „Leprának”, vagyis a város alvilági tanyájának – amely körül állandó rendőrségi készültséget kellett tartani – felszámolása.⁸ Első dolgunk az volt, hogy a „Lepra” melletti néhány barakképületben elhelyezett ideiglenes autóbusz-pályaudvart bezártuk, majd lépéseket tettünk annak érdekében, hogy a vendéglőt bezárják, ami távolról sem volt egyszerű” (Tapolczai 1977: 43). Tapolczai az általa és a tanácsülési jegyzőkönyvek által „Lepraként”⁹ emlegetett, más forrásokban leggyakrabban „Késdobáló” néven szereplő kocsmá legádázabb ellenfeleként tüntette fel magát emlékiratában. Tette ezt azért is, mert ezzel reprezentálta azt a harcot, amit az alkoholizmus ellen vívott a tanácsi vezetés.

1953-ban már készen állt a belvárosi lakónegyed, és a sarkán a Béke tér régi arculata már nem felelt meg sem a „városias” életmódhoz szokott beköltözőknek, sem a tanácsnak. A Béke tér kocsmája pedig egyértelműen a szomszédos „barakkfalu” lakóinak és a környékről bejáró „falusiak” kocsmája volt. A „Késdobáló” elleni küzdelem szimbolikusan a „város” és a „falu” küzdelme volt.

1953 telén felújították a „Késdobáló” épületét, megnagyobbították az ablakokat,¹⁰ remélve, hogy az épület rehabilitálása előzi az ott nemkívánatos egyéneket, de a kísérlet kudarcot vallott. 1954. március 2-án a helyi lapban cikk jelent meg: „Rendet kell tenni a Béke-téri büfében” címmel. A cikkből kiderült, hogy a „büfé” a legnagyobb forgalmú vendéglátóipari egység Sztálinvárosban, de „hírve nem méltó” a városhoz, mivel állandó botrányok és verekedések színtere: nappal is részeg, hangos emberek töltik meg, és ruhák, cipők, lopott holmik eladásának színtere. „Vacsoraidőben aránylag barátságos, rendes mederben indul meg a forgalom, amely azután félóránként alakul át egy olyan kavargásba, amikor megszületnek a botrányok. A megfelelő mennyiségű ital elfogyasztása után, kb. este tíz órakor már kiabálás, veszekedés keveredik a különböző énekszólammokkal. A „virtus” erősebb, mint a józan ész és váratlanul kirobban egy-egy verekedés. [...] A cigányzene¹¹ is rendületlenül szól, a személyzet tetetetlenül nézi és nem egy esetben vérző fej, kiütött fogak, összetépett ruhák jelzik,

8 A „Lepráról” az a hír járta, hogy mielőtt valaki belép oda, be kell lőnie a helyiségbe, és ha nem lőnek vissza, csak akkor ajánlatos bemenni.

9 „Lepra” volt a „gúnyneve” a radari barakk-tábor hírhedt kocsmájának is (Miskolczi 1975: 72). 10 SZH. 1953. 12. 31. 5.

11 A cigányzenekar napközben a munkaversenyekhez és a “zenés ébresztőhöz” is szolgáltatott zenét.

hogy az ártatlannak indult szórakozás tömegverekedéssé fajult.” Mivel a Vendéglátóipari Vállalatnak a forgalmát fokozni kellett, a személyzet több tagja az állandó törzsvendégekkel baráti viszonyban volt, különböző hitelügyletek jöttek létre. Végző epilogusként a félhomályba borult étteremből kituskolt italos emberek még a bejárat előtt is rendeztek egy-egy búcsúverekedést.¹²

A belváros más vendéglőiben is megindult a normaadás és a „fertőtlenítés”. A Béke étterem vezetése 1954-ben elhatározta, hogy nem engedi be az ittas, elhanyagolt ruházatú vendégeket, azokat „akiknek sapka van a fején”. „Azt szeretnénk, ha a Béke étterem a szolidan szórakozó dolgozók kedvelt helyévé válna” – nyilatkozta az étterem vezetője.¹³

A „Késdobáló”-ban a felújítás és a razziák sem hoztak eredményt, 1954 júniusában pedig halálos végkimenetelű verekedés zajlott le a kocsmá előtt.¹⁴ A város vezetői mindközben harcban álltak a Belkereskedelmi Minisztérium Bányászellátó Igazgatóságával – amely szerv a „Késdobáló”-t felügyelte. Az Igazgatóság többször fellebbezett a kocsmá bezárása ellen, mondván: a bevételi tervek teljesítésében a kocsmá bezárása komoly visszaesést jelentene (Tapolczai 1977: 44). A hosszú harcban végül a Tanács győzött és 1954. október 8-án ujjongva adta hírül a Sztálinvárosi Hírlap, hogy megszűnt a „Késdobáló”, egyéb gúnynevein: „Lepra”, „Üvöltő”, „Köpködő”, „Kistangó”.¹⁵

Rá másfél hónapra megnyílt a Belváros túlsó szegletén az Arany Csillag szálloda és étterme, „a város legszebb épülete”.¹⁶ A 200 személyes étterem exkluzív igények kielégítését, a helyi elit igényeit volt hivatott kielégíteni. Az Arany Csillag üzletvezetője már a szálló megnyitásakor sem engedett be „pufajkásokat” és „kezes-lábasokat”, azok ruházatát kifogásolva. A helyi lap szerint itt szerényen, csendesen, emberi módon kell viselkedni: „részegeknek semmi helyük”, a hely Sztálinváros társaságának legszebb találkozóhelye.¹⁷

Megnyitása után egy héttel vasárnap délután már „öt órai teára” invitálták a nagyérdemű közönséget az étterem vezetői (a kötelező ruhatár díja 5 Ft).¹⁸ Úgy tűnt a belvárost „fertőtlenítették” a nem odavaló elemektől. Az „idilli” állapot azonban csak addig tartott, amíg meg nem nyitották az Arany Csillag épületének főbejáratával ellentétes oldalon az Arany Csillag „Népbüfé”-t, ami részben a „Késdobáló” pótlására jött létre.

Az Arany Csillag avatásakor kis fogadást rendeztek, melyet a városi tanács vezetői gondosan előkészítettek. A Belkereskedelmi Minisztérium illetékesei azt javasolták, hogy Pestről hozzanak pincérek, ha kulturált vendéglátóipart akarnak. Hoztak is: a Gundelből. Tapolczai Jenő megegyezett Lombos Ferencsel, a városi pártbizottság titkárával, hogy ne őket szolgálják ki először, hanem a vendégeket. A pincérek is jelen voltak a megbeszélésen. Szót kért a pincérek Sanyi bácsija és elmondta, hogy ő valamikor nagy banketteken szolgált fel és bármilyen magas vendég is volt a fővárosnál, ő mindig a

12 SZH. 1954. 03. 02. 4.

13 SZH. 1954. 02. 23. 2.

14 SZH. 1954. 06. 25. 4.

15 SZH. 1954. 10. 08. 3.

16 SZH. 1954. 11. 26. 2.

17 SZH. 1954. 11. 30. 3.

18 SZH. 1954. 12. 03. 4.

polgármester urat kínálta először, s csak azután jött a többi. Tapolczai Jenő látszólag meggyőzte Sanyi bácsit, hogy most másképp kell csinálni, de kiderült, hogy Sanyi bácsi hajthatatlan. Néhány nap múlva az új szállodában magas rangú küldöttséget fogadtak. Megkezdődött a kínálás és a felszolgálás. A régi módon. Változatlanul a helyi vezetőknek hozták először az italt és az ételt is. Tapolczai magához intette Sanyi bácsit: talán elfelejtette a beszélgetést? Ő határozott nimmal felelt, majd a potentát fülébe súgta: „Ezek az urak egy óra múlva elmennek, de mi itt maradunk”. Erre Tapolczai Jenő rövid káromkodással felelt a makacskodó pincérnek (Tapolczai 1977: 44-45).

1955 negyedik negyedében a Népbüfé szeszesital forgalmának több mint felét (52%) az égetett szeszesital fogyasztása tette ki, ami azt mutatta, hogy Belvárosban ide szoktak át a keményebb italokat fogyasztók. Ezzel szemben az épület túloldalán az Étteremben az égetett szeszesital az alkoholfogyasztás mindössze 11%-át tette ki, itt a palackozott bor fogyasztása – ami viszonylag drágának számított – vezette az eladási listát.¹⁹ A reprezentatív étterem és a Késdobálót szabályozott körülmények között élő Népbüfé jól megfér egymás szomszédságában.

1954-ben a „Késdobáló” bezárása és az „Arany Csillag” megnyitása szimbolikus kezdete volt annak, hogy miként változott meg a belváros lakói számára a tér észleléseként a város két, szimbólummá vált vendéglátóipari egysége. Az identifikációs folyamat során a normaadás szimbolikusan az első barakképületben működő „falusias” jellegű „Késdobáló” bezárásával kezdődött és a „városias”, szimbolikájában a „polgári idillt” követő „Arany csillag” megnyitásával vette kezdetét. Bár a belvárosban a fertőtlenítés nem ment végbe végérvényesen, a várost szimbolizáló „Késdobáló” helyét a köztudatban az „Arany Csillag” volt hivatott átvenni.

A „Késdobáló” bezárása hozzájárult a városban ekkortájt meginduló szegregálódási folyamathoz is. A szűkebb belvárost körülvevő „körúton” (Szórád Márton út – Építők útja – Sztálin út – Kossuth Lajos utca) kívül továbbra is fennmaradtak a félfalusias – falusias jellegű kocsmák: a Gorkij téri földszintes saroklakásból átalakított 103-as Italbolt, az óvárosi „Dúlás”, vagyis Felszabadulás Vendéglő és a „Kék egér”, a radari „Lepra” büfé, a Technikum negyedbeli „Aranykapca”, és a délvárosi kocsmák (Tapolczai 1977: 44; Miskolczi 1975: 72). A sztálinvárosi vendéglátóipari helyeket üzemeltető Belkereskedelmi Minisztérium Bányászellátó Igazgatósága 1955-ben letett arról, hogy a „külvárosi kocsmák” kultúrált éttermekként üzemeljenek: ennek nyomán a Felszabadulás és a Vasmű étteremben a melegkonyhát meg is szüntették.²⁰ „Ezekre a kocsmákra [...] vadnyugati hangulat volt jellemző. A reggeltől estig kapható babgulyás mellé könnyen kaphatót a belépő egy-egy pofont is. Gorilla, Faláb, Jócó, Lófej, Nagykockás és még néhány vagány közeli ismerőse volt a rendőrségnek. A kocsmáknak nagy attrakciója volt Csöpi, az ország akkoriban legmagasabb embere és Jancsi, aki viszont két centivel lefőzte az idelátogató cirkusz törpéjét. [...] A népbüfék táján élt Cékla is, akit mint afféle menhelyről szökött gyereket az egész építkezés szeretett, becézett és etetett” (Miskolczi 1975: 72).

¹⁹ MOL. Belker. XIX-G-4-rr/14. d.

²⁰ MOL. Belker. XIX-G-4-rr/8. d.

A falusiasnak tartott kocsmáknak a belvárosból való kiszorulása hozzájárult a sajátos helyi szubkultúrák kialakulásához. 1956 decemberének végén a délivárosi vendéglátó üzemben két belvárosi betérőt megverték, mert az „Egy a jelszónk a béke...” kezdetű dalt énekelték más nóták mellett. A két borozgató próbált telefonálni a karhatalomnak, de a vendéglátó üzem üzletvezetője kijelentette, hogy ő ezt nem engedélyezi, mert akik a verekedést kezdték, azok az ő legjobb kuncsaftjai. Ekkor még volt annyi ereje a két embernek, hogy átmenjen a népboltba, de az üzletvezető ott is hasonló módon nyilatkozott. Amikor kiléptek az üzletből, ismét 8-10-en várták őket. Úgy összerugdosták őket, hogy csak kerülő utakon vánszorogva tudtak bejutni a belvárosi orvosi rendelőbe.²¹

A városban a Késdobáló elleni fellépéssel a köztudatban a városi és a falusi életforma is ütközött egymással. A Késdobáló bezárása nem jelentette azt, hogy a falusi életformát felváltotta volna a városi, hanem inkább azt, hogy egy adott területről kiszorította azt. A város vezetői a „Késdobáló” bezárásától azt is várták, hogy a Béke tér megítélése – ezáltal Sztálinvárosé – megváltozzon. De a Béke tér és a Késdobáló híre, a „hely szelleme” erősebb volt minden tanácsi akaratnál.

A „Késdobáló”-ba előbb üzemi kultúrscsoportot, majd üzemi konyhát költöztettek. A tér nagy forgalma továbbra is oda vonzotta a koldusokat, a Késdobáló közönségének egy része a buszpályaudvar büféjének törzsvendége lett.²² Egy másik részük átszokott a Gorkij téri „103-as” Italboltba, amely igen hamar a tanácsstagok és a „tisztos” életvitelűek céltáblájává vált. A „103-ast” csak 1956 végén zárták be, amikor a köztudatban „prolinegyedként” megjelenő Technikum-negyedben megnyílt a Kohász étterem.²³ A kocsmák közönsége nagyon gyorsan átszokott a – most már valóban a belvároson kívül található – Kohász Étterem melletti Kohász Italboltba. Mikor 1959 végén bezárt a Kohász Italbolt is, nem volt mit tenni, a kocsmák közönsége (melynek egy része már megjárta a Késdobálót és a 103-ast is) átszokott a szomszédos cukrászdába.²⁴ A köztudatban „legrosszabbnak” számító kocsmák fokozatosan kiszorultak a belvárosból. Az óvárosi „Felszabadulás Étterem”, a délivárosi és radari barakktáborok kocsmái szintén „züllött” helynek számítottak, de mivel kívül estek a „tervezett szocialista város” határain, megtűrték őket.

A tanács alkoholizmus ellenes fellépése és a Vendéglátóipari Vállalat tervteljesítési kényszere egymással ellentétes irányba hatott. Ennek köszönhető, hogy nem nyilváníthattak egyetlen éttermet sem a városban „alkoholmentesnek”.²⁵ A rendőrök durván léptek fel a „részegeskedők” ellen, a tanács gyakran szabálysértési eljárást indított, a helyi hírlap pedig közölte nevüket. Mindez tovább stigmatizálta a kocsmák törzsközönségét.²⁶ Az alkoholistának minősítettek száma nem azért nőtt, mert egyre több

21 SZH. 1957. 01. 12. 3.

22 FML. XXIII/502. 8. d. 1954. szeptember 30-i ülés. 225/1954. sz. VB határozat; FML. XXIII/502. 11. d. 1956. február 9. VB ülés; 16. d. 1959. április 24. VB ülés.

23 FML. XXIII/502. 11. d.

24 FML. XXIII/502. 18. d.

25 FML. XXIII/502. 13. d. 1957. május 31.

26 Uo. A közbiztonság helyzetének megvizsgálása. „A részegesek... kitiltását az utóbbi időben fokozottabban mértékben alkalmazzuk.” A jelentés ezen kívül kiemeli: „Nem egyszer maguk a rendőr elvtársak provokálnak ki botrányokat, hatóság elleni erőszakot.”; 11. d. 1956. július 26; 16. d. 1959. augusztus 14.

részeg kószált a város utcáin, hanem azért, mert lassanként azt is „alkoholistának” tartották, aki munka után barátaival rendszeresen megivott egy fröccsöt.

A városban lezajlott kanalizációs folyamatok következtében az italboltok, büfék, presszók más-más közönséget vonzottak, ezáltal a városlakók fejében más-más kép alakult ki róluk. Az óvárosi „Dúlás”, vagy a radari 102-es a köztudatban „falusias” kocsmaként élt, a Technikum negyedben működő Kohász Italbolt, vagy az L-épületek mellett álló „gomba” a „prolik” találkozóhelyének számított, ezzel szemben az Irodaházban lévő „Sport Club”, vagy az Arany Csillag Szálloda „Espresso”-jának közönségét helyi viszonyok közt „úri”-nak tartották. A kocsma közötti „szegregáció” mégsem foglalható egységes értelmezési keretbe. Az Arany Csillag Népbüféjét majdnem minden réteg látogatta, akárcsak a Béke Éttermet. Ugyanaz a személy, aki a „Kohász” törzsközönségéhez tartozott, ünnepi alkalomkor betérhetett valami „elegánsabb” helyre. Ennek ellenére a Késdobáló és az Arany Csillag Szálló Étterme két teljesen eltérő életformát szimbolizált.

A Késdobáló épületét végül a Béke téri barakkokkal együtt lebontották. Az első barakk helyén strandot építettek, egy tipikusan „városi” életformát jelképező intézményt. A barakk alapjainak helyét megőrizték.

BLAZÍRTSÁG VAGY MAGAMUTOGATÁS: JAMPECEK A KULTÚRHÁZBAN

„A jampec alakja a városi, különösen a fővárosi közönségnek nem mai keletkezésű figurája. Már a 30-as évek amerikai filmdömpingje idején feltűnt ez a típus és számos követőt talált az ifjúság körében” – írta a Szakértségs Híradó 1953-ban.²⁷ A jampec alakja valóban nem az ötvenes évek szüleménye, mégis ebben az időszakban vált a közvélemény számára igazán ismertté a figura. Talpassy Tibor 1935-ben megjelent regénye „A jampec” néhány hányatott sorsú, a többségi társadalom erkölcsi normáit elvető fiatalról szól (Talpassy 1935).

Mit jelent maga a jampec szó és honnan származik? Első említése 1928-ban fordul elő. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint jelentése: léha, semmirekellő, feltűnően öltözködő és viselkedő ifjú.²⁸ A jampec alakja elsősorban a divathoz kapcsolódik. Lucien Febvre szerint, mivel a divatban a kezdő- és végpontok térben és időben igencsak kiterjednek, ezért célszerű a kezdő- és végpontok helyett a középpontokat megjelölni (Barthes 1982: 108). A jampecek történetében a középpont egyértelműen az ötvenes évek fordulója. Ekkoriban tűnik fel a jampec alakja az „írott divatban”, az újságok hasábjain, szinte mindig negatív előjellel.

Mi jellemezte a jampecet? Mitől mondták azt valakire, hogy jampec? A „jampec” fogalom elsősorban a közvélemény előítéleteinek terméke, nem egy csoport koherens jellemzője. Mégis, pont az előítéletek miatt a jampecséggel megbélyegzettek „aktív” magatartásként is megélhették jampecségüket, mint azt a későbbiekben látjuk. A sze-

²⁷ Szakértségs Híradó 1953 szeptember, 6.

²⁸ A szó jiddis eredetű szóösszetétel, tulajdonképpen jelentése „nagy fasz” (vö. magyar „balfasz”). A magyar szó valószínűleg korábbi, mint első adata, s a „nagyon buta” > „divatfi, divatbolond” jelentésfejlődés is már a magyarban zajlott le (Benkő 1970: II/258-259).

repelmélet szerint érdemes különbséget tenni a szerepbetöltő szerepelvárásai és az emberek általában vett szerepelvárásai között (Sarbin-Allen 1994: 108-128). A jampecek vizsgálatánál elsősorban a jampecekkel kapcsolatos szerepelvárásokból indulunk ki, mivel a korabeli források erre adnak leginkább lehetőséget.

Számos leírásból kiderül, hogy a jampeceket elsősorban öltözködésük jellemezte. A jampecek fekete vagy színes ingekben, mintás nyakkendőkben vagy piros pettyes sálakban, lötyögő vállú csapott „jakókban”, csónadrágokban, csíkos zoknikban, gumitalpú színes cipőben és cowboy szabású kalapokban jártak. A jampeclányok szűk szoknyákat és „zsákkabátokat” viseltek, általában lófarokba font vagy dauerolt frizurával. Később ők hordták elsőként a nemek és osztályok közötti különbségeket megszüntető ruhadarabot: a farmert is. Az egyes ruhadarabok önálló megléte is már jampec-megjelenésűvé tett valakit, nem kellett az összes feltüntetett jellemző ruhadarabot viselnie.

A feltűnő viselethez társultak az egyéb feltűnő szokások: mint például a „vad tánc”, vagy a „pesties” szóelemek elburjánzása a beszédben. A jampecek jellemzőjének tekintették a „nyegle sztorizást” is. Az egyéniesítő viselet és frizura, a táncolási szokások, a beszélt nyelv mind a városon belüli megkülönböztetés jegyéül szolgált. A Budapestről Sztálinvárosba kerülő fiatalok ezáltal is megkülönböztették magukat környezetüktől, ezenkívül viselkedési mintákat is adtak a falvakból Sztálinvárosba kerülő fiataloknak. A fiatalok egy része számára a városias viselkedés egyenlő volt a domináns társadalom által „jampecnek” minősített divat követésével.

A nagyszámú fiatal bevándorló miatt Sztálinvárosban már viszonylag korán cikkek jelentek meg a sajtóban a „jampec-szellemről”. 1951 májusában – amikor az első utcát átadták a városban – a helyi lap újságírója szerint a „jampecek betolakodtak a kultúrház kerthelyiségébe. Egyik vasárnap este az ifjúmunkások figyelmeztették az egyik jampecet, hogy ne táncoljon ugrálva. „Szóval nem tudok lassabban táncolni” – mondta a csónadrágos – „látod öcsém, akárhogy tekergetem a lábom, mégsem megy lassabban” és artikulálatlan hangon kezdett énekelni. A lap szerint a jampeceket fel kell karolni, mivel vannak, akiket csak megtévesztettek, igaz akadnak olyanok is, akik „tudatosan csikágói gengszterek”.²⁹

A hírlap szerint a nők között is terjedt a „jampec” szellem, amit egy fegyelmi tárgyaláson mint kifejezetten morális szempontot vetettek fel. Egy „hanyagul dolgozó munkásnőt” azért bocsátottak el, mert a büfé állandó vendégeként feltűnő viselkedésével és jampec táncával az ifjúság „egészséges szórakozását akadályozta”.³⁰ A többség szemében a jampecség egyenlő volt az erkölcsi romlottsággal.

Egy másik jampecséggel vádolt fiataalt azért ítélte el különösen a lap, mert sztahanovista létére a kultúrotthon táncparkettjén extravagáns figurákat mutat be, ahelyett, hogy a szórakozóhelyen is jó példát mutatna.³¹ A jampecség tehát kifejezetten erkölcsi kategóriaként vonult be a korabeli beszédmódba, de ezzel egyidőben jelentette az antidivatot is. A közvélemény a jampecokhoz kapcsolta a fiatalok bandái által követett normákat. Ezért ha valakit „lejampecetkeztek”, azt szimbolikusan egy olyan bandá-

29 Dunai Vasmű Építője 1951. 05. 22. 4.

30 Uo. 1951. 06. 05. 4.

31 SZH. 1953. 09. 11. 2.

hoz tartozónak is tekintették, amely banda elveti a társadalom normáit és helyette saját normákat hoz létre.

A háború után szerte a világon megjelent a zenéhez szorosan kapcsolódó antidivat-fogalom. A san francisco-i beatnikeket már 1945 tavaszán az antidivat „követőinek” tekintették, amelynek lényege – a társadalom szemében – a mindenáron való szembenállás volt. A közvélemény abba a sztereotípiában sűrítette a jelenséget, hogy „ha a polgári divatban a fehér ing volt divatban, akkor a beatnik színeset hordott.” Az ötvenes években Németország nyugati felében a jampec megfelelője a „Halbstarke”-kultúra volt. A társadalom többsége számára ugyanúgy a sötét ingek, a lófarokba font haj, a mintás pulóverek és a vad tánc jellemezték a fiatalok bandáinak egy bizonyos fajtáját, mint a magyarországi jampecoknál (Dietz 1990: 232-236). A Szovjetunióban a jampecok megfelelőinek a „sztyiljági”, illetve a „pizsoni” pejoratív jelzővel illetett fiatalok számítottak.

A társadalom értelmezésében a jampec legfontosabb jellemzője a „tiltakozás” volt. Ez a tiltakozás nem volt független a „hivatalos” divattól. Függsége éppen ellenkezőségében fejeződött ki a többség számára (König 1982). A kötelező „ellenuniformizálás” háború utáni magyar példája volt a jampec-szubkultúra. Az ellenkezőséget azonban jóval árnyaltabb kell megítélnünk.

A jampec táncok elítélése a tánciskolák ismételt propagálásával járt együtt. A jampec táncok ellen küzdők a népi táncot, a keringőt, a tangót és slow-foxot még egyértelműen az elfogadható táncok közé sorolták, némi habozással a fox-trotot is, holott azok néhány évtizede ugyanúgy elítélendő táncoknak számítottak. Egy korabeli cikk szerint a „boogie-woogie” hajlam, a „smirglizés” „csúnya és szellemtelen” táncokat takar. Ráadásul „ezek a fiatalok” – a szerző szerint – „csak disznó viccekből ismerik a szerelmet”. A cikk szerint a jampec szellem elsősorban a fiatal munkágyerekeket fertőzi meg, akik ha felszabadulnak, szokás szerint első keresetüket magukra költik: beöltöznek csónadrágba, csapott vállú kabátba, tehát előírászerű jampec-egyenruhába.³²

A „jampec-szellem” munkásfiatalokhoz kötése nem véletlen, hiszen valóban a városokban a munkáskerületekben jött létre a legtöbb fiatalkorú banda. A munkásfiatalok nagy része az iskolai évektől kezdve először kortársbanda, majd a kamaszkor után általában lakóhelyi banda tagja lett. A bandatagság eltarthatott egészen 30 éves korig is. Minden bandának megvolt a kedvenc találkozási helye. A bandákat a külvilág is a legfőbb találkozási helyük alapján azonosította, ami általában egy utca, utcasarok vagy egy tér volt. A bandatagok idősebb korba lépve találkozhattak egy kocsmában vagy szórakozóhelyen (pl. kultúrházban) is. Sztálinvárosban is külön beszélhettünk délivárosi, technikumi vagy L-épületek környéki fiatalok bandáiról. Az iménti területek főleg munkáslakta kerületek voltak, de azon belül is meg lehet különböztetni azokat a kerületeket, ahová általában „falusi” életformájúnak minősített családok költöztek be, illetve azokat, amelyekben állandó illetve alkalmi munkából éltek a családok.

A banda egyik legfontosabb funkciója az volt, hogy megnyilvánulási alkalmat biztosított tagjai számára a szokásos felügyelettel – legyen az szülői, iskolai vagy munkahelyi – szemben. A banda tagjai egyéni szabadságuk kiteljesedéseként is megélhették

32 SZH. 1954. 03. 26. 4.

azt, amikor alávetették magukat a banda szabályainak, melyek gyakran szigorúbb szabályok voltak, mint a domináns társadalom szabályai. Ezek a normák határozták meg a bandatagok öltözkédését, nyelvét, mozgását, gesztusait, frizuráját – amit a többségi társadalom is igyekezett szabályozni, de egy munkahely dolgozója valószínűleg sosem váltak olyan uniformizálttá a gesztusok terén, mint egy jampecnek minősített banda tagjai.

A bandában – tiltakozásként a társadalom adta identitás ellen – a bandatagok általában gúnyneven azonosították egymást. A gúnynevek leggyakrabban egy fizikai tulajdonságot vagy képességet jelöltek, de előfordult, hogy egy a bandával megesett történet vagy etnikai-származási jellemző alapján kereszteltek el valakit. A bandán belüli hierarchiát a fizikai erőn és ügyességen kívül csak nagyon ritkán lehetett kiérdekelni valamilyen szellemi képességgel. A bandavezérnek egy banda létrejöttében vagy felbomlásában döntő szerepe volt, a banda a vezér köré csoportosult, a kívüljáró is a hely után leggyakrabban a bandavezér alapján azonosította a bandát. Egy 1955-ös sztálinvárosi tanácsülésen egy délivárosi banda létrejöttét egy állami gondozott fiúhoz kötötték. Az „iskolakerülőnek” minősített bandatagokról elmondták, hogy a gyerekek gyakran megszöknek a szülői háztól és 2-3 napig nem mennek haza.³³

Ha valaki faluról jött Sztálinvárosba, a bandába kerülés a „városiasodás” hangsúlyozását is jelentette. A jampec városi figurának számított. Bár a köztudat elítélte a jampeceket, mégis a jampecnek minősített bandatagokat civilizáltabbaknak, városiasabbnak, nyitottabbnak tekintették, mint a falusi fiatalokat. Ezek a fiatalok idejük nagy részét az utcákon töltötték – ugyanakkor amikor apáik a kocsmákban ültek. Az otthoni szűk hely, illetve a banda által nyújtott „szabadság” akkor is az utcára terelte volna őket, ha szüleik ezzel szemben álltak volna. De nem álltak. Sőt, Sztálinvárosban – és persze nem csak itt – a munkáscsaládokban igen gyakran előfordult, hogy a szülők addig, amíg haza nem jöttek, kizárták gyerekeiket a lakásból. Amíg kicsik voltak (2-6 évesek) addig bezárták őket a lakásba, majd egy rövid átmenet után, gyakorlatilag az utca vált egyik legfontosabb szocializációs környezetükké.³⁴

Sztálinvárosban sok tanácsülésen panaszkodtak a képviselők arról, hogy a játszótérek teljesen kihaltak, mert a gyerekek az utcán játszanak. A városban havonta 300-350 utcai lámpát törtek be akkor, amikor a 15 éves kor alatti gyerekek száma 2-3 ezer körül mozgott. A tanácsstagok úgy vélték, egy „játszóutca” létrehozásával egy utcába terelhetik az „utcagyerekeket”, de hiába zárták le és jelölték ki az egyik belvárosi utcát „játszóutcának” a gyerekek azt nem vették igénybe, továbbra a várost járták, így a „játszóutcát” megszüntették.³⁵

1956-ban a kamaszkorba nőtt „bűnöző bandák” számára a városi bíróság elnöke egy Makarenko-telep létrehozását is javasolta, amiből végül nem lett semmi.³⁶ A sok csavargó gyerek, a 8-9 fős kamaszbandák a tanácsi üléseken általában a fiatalkorú bűnözés kapcsán kerültek elő, így nem csoda, hogy a bandatagságot a köztudatban egybemosták a bűnözéssel. A csavargó bandák miatt lehangosabban a prolinegyednek tekintett Technikum városrész lakói panaszkodtak, pont abban az időben, amikor a

33 FML. XXIII/502. 10. d. 1955. május 12.

34 FML. XXIII/502. 11. d. 1956. március 1.

35 FML. XXIII/502. 7. d. 1954. május 26.; 10. d. 1955. február 24.

36 FML. XXIII/502. 11. d. 1956. július 26. 13. d. 1957. október 11.

103-as Italtolt bezárásával a Technikum negyedben található Kohász kocsmá vált a város egyik „legfertőzöttebb” pontjává.³⁷ Bár a bandák többségét és a jampecokat is a bűnözéshez kapcsolták, még a Sztálinvárosi Városi Bíróság is elenyészőnek tekintette a fiatalok bűnözés arányát a többihez képest. Még 1959 végén is mindössze 150 körülre becsülték azoknak a fiatalokéknak a számát városszerte, akik bűncselekményeket (főleg lopásokat) követtek el.³⁸

A bandák egy része nem csak fiúkból állt. A 14-15 éves lányok kikerülve az iskolából nagyon nehezen kaptak munkát, viszont szüleik és a társadalom nagy része már felnőttnek tekintette őket. A falusi családi gazdálkodás megszűnt, viszont a gyárakban kevés volt a munka a női, főleg a képzetlen női munkaerőnek. Sztálinvárosban az ötvenes évek második felében többször előfordult, hogy más kereseti lehetőség nem lévén, fiatalok, 14-15 éves lányok prostitúcióra kényszerültek.³⁹ A sztálinvárosi kórházban 1958-ban végrehajtott abortuszok között igen gyakori volt a 14-15 éves lányokon végrehajtott abortusz, és az esetek többségében a lányok szüleik tudta nélkül, titokban jöttek be a kórházba.⁴⁰ Ha egy fiatal lány bandába keveredett vagy egyszerűen néhány jampecekre jellemző viselkedési mintát vett át, akkor az előbb említett okok által is befolyásolt sztereotípiák miatt szinte egyből „erkölcsellenesnek” tekintették.

Sztálinvárosban a helyi hírlap szerint a Bartók Béla Művelődési Ház vált a jampecok egyik fő találkozási helyévé. Akkor, amikor a balettiskola és a népitánc-bemutatók is itt zajlottak, hétfévente hangos fiatalok szállták meg a kultúrházat, akik általában a legújabb jampec divat szerint öltöztek és táncoltak.⁴¹ Hétfévente a délvárosi és a radari (mindkettő barakktábor) kultúrházak ugyanígy a táncalkalom miatt a jampecoknak minősített fiatalok kedvenc helyeivé váltak. Miután a délvárosi kultúrház összedőlt, az ottani fiatalok tánchely nélkül maradtak. 1959 végén a szociális ügyekkel foglalkozó tanácsi előadó javasolta, hogy az utcán csavargó fiatalok részére a barakktáborokban is ki kellene jelölni 1-2 szórakozó helyiséget. Mivel a barakktáborok távlati tervben megszüntetésre voltak ítéelve, a fiatalok az utcasarkon maradtak.⁴²

A társadalom számára a jampecokat a saját nyelv is reprezentálta, amiről szintén elítélő cikkek jelentek meg. „Csoda jó csaj” – mondta egy pakombartos ifjú „haverjének”, aki máris válaszolt: Ez már „kamelós beszéd”. Szereti a „klassz sráckokat” [...] „Himbál a flamó” – mondta egy jól dauerolt fiatal lány a barátnőjének, aki máris megadta a hasonló feleletet: „Igazán? Pedig nem régen „kajáltál”. Külön fejezet volt az öltözködés zsargonja: ha „lővéhoz” jutok, veszek egy új „salnit”, meg egy „brét” is (vagyis cipőt és kalapot). A beszédből „duma” lett, az okosból „hóhem”, a táncból „csurgli” és „smirgli”, a részegből „piás” és a dühösből „pipás”.⁴³ A jiddis és pesti nyelvből származó elemek révén a sztálinvárosi fiatalok egy csoportja néhány szó elsajátításával bekapcsolódhatott a városiasnak minősülő szubkultúrába, és az Alföldről és a környező falvakból érkezett paraszti származású fiatalok is úgy érezhet-

37 FML. XXIII/ 502. 11. d. 1956. szeptember 6.

38 FML. XXIII/ 502. 16. d. 1959. december 21.

39 FML. XXIII/ 502. 11. d. A közbiztonság helyzetének megvizsgálása. 1956. július 26.

40 FML. XXIII/ 502. 16. d. 1959. június 26.

41 SZH. 1954. 02. 09. 1.; 1954. 09. 07. 4.; 1954. 09. 28. 4.; 1954. 12. 17. 3.

42 FML. XXIII/ 502. 16. d. 1959. november 9.

43 SZH. 1954. 09. 28. 4.

ték, hogy a város befogadja őket. Ugyanakkor ez a nyelv kirekesztő erejű is volt, mivel mindazokat kizárta a társalgásból, akik nem tették magukká a „jampecek” normáit.

Sztálinvárosba 1957-re a „rock and roll” örület is megérkezett. „Eltorzult arc, kuszált haj, kicsavarodott végtagok, vad mozdulatok [...] Ez jellemzi a rock and rollt, a szezon legújabb táncát. A rock and roll megőrjíti az ifjúságot. A rock and roll-ról szóló filmeket rendszerint jampecek garázdálkodása kíséri Nyugat-Európában. A tánctermekben napirenden vannak a verekedések és gyakran a rendőrségnek is be kell avatkoznia. Mivel magyarázhatjuk a rock and roll rendkívül káros hatását? Zenéje afféle „doppingoló szer”, zenei narkotikum. Ritmusa lázasan erősödő gépzakato-láshoz hasonlít, valósággal gúzsba köti az ember gondolatát és napvilágra hozza legvadabb ösztöneit. Európában [...] a lapok hasábjain közéleti személyiségek, papok, tanárok, szülők nyilatkoznak a rock and roll káros hatásáról, követelik a táncot ismertető filmek és a zenéjéről készült hanglemezek betiltását...” – írja a Sztálinvárosi Hírlap.⁴⁴

A jampecok pont a rock and rollt elítélő filmhíradókban látták a legújabb táncfigurákat és hallották a kéz alatt becsempészett zenét, amit aztán – látva az erős ellenreakciókat – a táncparketten továbbfejlesztettek. A „gyors”, „ritmusos” táncok elítélése megtette hatását: az antidivat követői gyorsan rákaptak.⁴⁵

1958-ban a helyi lapban általános jellemzés jelent meg a „jampec”-ről: „Ő az, aki mindenben más, mint a többi közönséges halandó. Öltözéke, beszéde, modora választékos. Ruhája is messzemenő különbséget árul el. Zöld cipő, szilvakék nadrág, sárga nyakkendő, esetleg barna kabát, bocsánat jakó. Azért jakó, mert erre kínosan ügyel. Sőt, így mondja: pijamajakó. [...] Mellesleg, kiskorában a zongora körül zavarogatták szülei, mert nem Carót és Mistrált szívott, persze nem tüdőre, csak úgy. Az angol szokások nagy ismerője, de azért a lédit ladinak mondja, jó alföldi dialektussal. Addig nem nősul, míg másnak van felesége, de ha mégis „megbolondul”, úgy csakis úri lányt fog elvenni, aki elsősorban jól zongorázik, ért az absztrakt művészethez, és végül „haláli jól csurglizik.”[...] Nagy tisztelője a Félsemű Jim, a Bagdadi répatolvaj című remekmű szerzőjének...”⁴⁶ A cikk szerzőjét ezek után azzal fenyegették meg, hogy „leápolják”.⁴⁷ A cikkből kiderül, hogy már a korban felismerték: a jampecok éppen „másságukkal” akarnak elűtni a társadalom többségi részétől és különcködésük pont a városi élet egyéniesítését takarja.

Ugyanabban az évben, amikor a jampecokról szóló cikk megjelent, tudósítottak a „hivatalos” divat helyi bemutatójáról is, amit a sztálinvárosi elit reprezentatív épületében, az Arany Csillag Szállóban rendeztek. „A szolid elegancia értékmérője volt minden egyes ruhadarab. Az Arany Csillag zenekarának lágy, édes melódiájára jöttek a manekenek, s a közönség nagy érdeklődése közepette léptek fel a pódiumra. Felvonultak a legmodernebb kisestélyi ruhák, a túsarkú körömcipők, láthattunk elegáns gyapjúszövet kiskosztümöt, export minőségű sötétszürke kangaru öltönyt, kétsoros fazonnal, s élénk, ütemes taps jutalmazta az ismét divatba jött tiszta gyapjúból készült szmokingot, mely bálba, színházba, esküvőre egyaránt elegáns viselet.”⁴⁸ A társadalom által elfogadott

44 SZH. 1957. 02. 22. 3.

45 SZH. 1958. 01. 10. 3.

46 SZH. 1958. 01. 31. 5.

47 SZH. 1958. 02. 28. 3.

48 SZH. 1958. 03. 04. 3.

divat a „tisztos városi életvitel” köré csoportosult, ami ugyanúgy kirekesztő jelleggel bírt, mint a jampecok csőnadragja és csapott „jakója”.

A fenti leírásból is kitűnik az az ellentét, ami a jampecok és a hivatalos divat között fennállt. A vad tánc, jassz-nyelv, a lófarokba fogott illetve dauerolt haj, a pofaszakáll, a színes ing és csőnadrag vagy csőszoknya mind a korabeli hivatalos divat ellentéte volt.

Mindemellett ennek az antidivatnak egyes elemei bekerültek a divat főáramába. A magyar rock-együttesek egyik őse, a Metro együttes a helyi KISZ szervezet meghívására 1958. február 1-jén lépett fel a sztálinvárosi Vasmű kultúrtermében.⁴⁹ A fellépést a KISZ szervezte, ami mutatja, hogy a domináns társadalom hivatalos szervei már megértőbben fogadták az antidivatot.

A társadalom és a szubkultúra közötti viszony nem ítéhető meg pusztán szembenállásként, jóval árnyaltabb megközelítésre van szükség. A jampecok nem egyszerűen „lázadtak” a meglévő normák ellen, hanem „mások” szerettek volna lenni, mint ahogy azt a többség előírta. A viseletben, viselkedésben, táncban és nyelvben tetten érhető különbözni akarás nem pusztán passzív állapot volt, hanem a csoportosulás alaptevékenysége.

A fiatalok önkéntesnek tűnő csoportosulásai „személyes kapcsolatok révén és az állandóan a társadalmi normasértések határán mozgó tevékenységgel valósággal szívó hatást gyakorolnak a megfigyelőkre” (Rác 1996). A jampecok esetében a kultúrházba járás a társadalom által kínált egyetlen szórakozási forma volt. A felkínált szórakozási formát a sztálinvárosi jampecok ezek után olyan más tartalommal töltötték meg, amely a látvány alapján lázadásnak tűnt, de valójában csak egy eltérő életforma-jelentést kívánt kifejezni.

Ha a jampec-divatot egyszerűen a nyugati minták utánzásának tekintjük, akkor számos egyéb interpretációs lehetőséggel nem számolunk. Az ötvenes években a magyarországi urbanizáció egyik tetőpontján a Sztálinvárosba érkezők számára a jampecség egy olyan lehetőség is volt, ami a társadalomtól eltérő „városolvasatot” is lehetővé tett. A jampecség a másság kifejezésének olyan korabeli eszköze volt, amelynek révén a városlakók masszájából egyes fiatalok ki tudták magukat emelni, másrészt különbözőségükben is be tudtak illeszkedni a város forgatagába. A jampecok csak a kultúrházban válhattak jampecokká, az uralkodó normák közegeiben. A városi szemlélődő magatartással szemben a jampecok kifejezetten az aktív, magát megmutatni akaró magatartás képviselői voltak. Éppen „aktivitásuk” miatt képviselték mind a városok, mind a falvak lakóinak értelmezésében a városi életformát.

A falusi és városi életforma közötti különbség a szubkultúrák és a „szimbolikus cselekvések” interpretálása révén megragadhatónak tűnnek. A járszági falvakban is voltak jampecok. A csőnadragot, a kék cipőt, a csapott vállú kabátot és a mindezzel járó „jampi” viselkedést azok a fiatalok „importálták” a járszapáti járás községeibe, akik a városokban, az ipari üzemekben – sokan éppen Sztálinvárosban – dolgoztak. A falusi szülők általában elítélték a jampecokat. Jászdózsán olyan apa is akadt, aki a csőnadragot széthasította. Ugyanakkor akadt olyan szülő is, aki büszke volt a jampeces öltözékre.⁵⁰

49 SZH. 1958. 01. 31. 2.

50 Népszabadság 1958. 04. 16. 2.

A fiatalkori kortárs csoportokból öröklött, szomszédsági-rokoni szálakkal is egybe-
szőtt baráti vagy bandabeli kapcsolatok az egy környéken, vagy az egy csoporthoz
tartozók kocsmáiban továbbéltek. A változás sűrítve leírható abban a folyamatban,
ahogy a „szabadidő”-eltöltés helyszíne az utcasarok és kultúrházi táncest helyett a
kocsmá lett. A kocsmák – akárcsak az utcasarok – találkozási hely, az esti közös szóra-
kozás kiindulópontja, sőt az informális kapcsolatok révén az alkalmi munkák meg-
szerzésének helye is. Ezen a ponton találkozik a „Késdobáló” és a kultúrház eseten-
ként jampecnek minősített közönsége.

A MÁSODIK SZILVESZTER⁵¹ (RÉSZLET)

„Mara a boci-pullmannokkal tarkított »sztálinvárosi expresszel« érkezett. Füstölt a
mozdony. A szerelvény az épülő mechanikai üzem és az alapozás alatt álló igazgató-
sági épület között állt meg. Kászálódtak lefelé az utasok. A lány tétován nézett körül
a forgatagban. Aztán észrevett. Mosolygott. Integgett.

Elvettem a kofferját. Egy futó csók és megindultunk árkon, földkupacokon, téglá-
törmelékeken át a hatos kapu felé. Nagy forgalom volt az úton. Egymást érték az
építőanyaggal megrakott teherautók. Előlük a padkára húzódva kócos, fáradt lovak
húzták a nagykerékű kordélyokat. Mentek a Weisz telep felé.

Már látszottak a piac barakképületei, élelmiszerbolt, vegyesbolt, bazár, italtolt, a
raktárak, mögöttük maga a piac. Átellenben a kiserdőben kocsikhoz kötött lovak,
hátukon átvetett pokróccal. Éles, metsző fények fókuszában porosan, sárosan álldo-
gált a DISZ-kapu a Szórád Márton út és az Építők útja sarkán. Nagy, pirostéglás,
ablaktalan épületek mellett sétáltunk és mentünk át a DISZ-kapu alatt.

A Béke téren szokásos hétvégi nyüzsgés. Ponyvás meg bódés teherautókra kapasz-
kodtak fölfelé az akkor még ingyen szállított emberek. Szürkék voltak és zöldek a
pufajkáikban, gumicsizmáik sárosak, porosak.

A lány húzódozott, nem akart bemenni velem a Késdobálóba, amely hosszan nyúlt
el a tulsó oldalon. Piros és poros cseréptető alatt gunnyasztott kopott ajtajával, rácsos
ablakával kifelé. Páran ácsorogtak előtte lombtalan, suhanc nyárfák alatt. Egy kis
sűrű borostás emberke bömbölte: Csupa könny a szobám. Pedig nem is volt szobája.
Emeletes ágyakkal megtömött barakkban lakott a Radarban. Simics meglátott ben-
nünket. Vigyorgó, holdvilág képpel átkiabált.

— Ez igen! Osztályon felüli! Hol csípted fel?

Úgy tettem, mintha nem hallottam volna. Mutogattam.

— Látod azt a kis épületet? Abban volt a NEB⁵² első irodája. Az a magas, vékony
ember a főnök. Borovszkynak hívják. Ez meg az az iskola, amelyikben a tanács van,
meg a múzeum. A könyvtár is. Ismerem az elnököt még Kispestről. Vékony, keszeg
ember, őszes, göndörödő hajjal, a Berci bácsi. Majd szerez neked jó szállást. Elvégre
majdnem kispesti voltál te is.

⁵¹ FML. XXIII/508. 60. d. 1980-as keletkezésű visszaemlékező „novella”, amit az “Ifjú városban élek”
című irodalmi pályázatra küldtek be “Solus eris” jeligével.

Mara Pestről jött. Előző munkahelye? Nos, jobb nem beszélni róla. Egy biztos, nem apácázárda volt.

Dél felé járt. Péntek. Gyülekezett a zenekar a víztorony előtt. A zömök torony alsó merevítő lapjára pattogó indulók hangja mellett rakták fel a dicsőségtáblát. L. Szász Antal brigádja a Mélyépítőktől 200%-kal szerepelt a táblán, amelyet éjszaka ki is világítottak.

Szemben, a Május 1. utca házaiba kezdtek beköltözni az első lakók. Túldaldalt működött a fektető.⁵³ Az első kockaépületben újságszerkesztőséget, irodákat rendeztek be. Az utca közepe táján egy földszinti szobában kaptak helyet Szél Júlia, Nagy Tibor meg a többi rádióriporterek.

A házak még vakolatlanul álltak. A falakon itt-ott, nagy meszelt betűkkel lelkesítő feladatok, vállalások, határidők, Sztálin és Rákosi képek.

Zsúfolt volt a női szállás, piszkos, rendetlen. Örökké bömbölt a vezetőkes rádió. Két hét is beletelt, mire sikerült Marának egy kis szobát szerezni a faluban a Táborálláson. Leesett az első hó. Mara megvolt a házinénivel. Panaszkodott, rossz volt egyedül a Karácsony. De hát hiába. Ő már nem volt gyerek, nem kapott betonvasból készített ródli ajándékba.

— Annál jobb lesz a Szilveszter. Tudod, hol szilveszterezünk?

—Hol?

— A NEB-nél, az igazgatósági ebédlőben. Van egy kohómérnök barátom, Horváth Feri. Meghívott azzal, hogy csak kettesben jöhetek, éspedig olyan valakivel, akin szoknya van.

[..]

Volt is sikere a szilveszteri bálon. Ő volt a legszebb. Tudta magáról. Az igazgatósági ebédlőben, a második emeleten vidám volt a hangulat. Stieber Antal, a Tóni szervezte a bulit. Volt szendvics, csapolt sör, bor, még bárpult is íróasztalokból. Rögtönzött műsor, villámréfák, csasztuskák, Földeák vers. Harmonika, dob, szaxofon, nyitó csárdás, keringő, tangó és twist végkimerülésig. Az idősebbek a sarokban verték a blattot. Ultiztak.

Mara láthatóan jól érezte magát a pufajka nélküli társaságban, kapós volt nagyon. Még Haits Taszilót, az Uvaterv mérnökét is megtáncoltatta. Aztán jött a zakatolás, belekapaszkodott Horváth Feribe, és zakatolt a vonat hegyek között, völgyek között, meg íróasztalok között szobáról szobára. Az arcok kipirultak, nagy volt a hőség. Az erőmű akkor még kintről behozott szénnel működött. A Szórád Márton úti Tüzéptelepen át gurították a szenesvagonokat a Vasműbe. Tasziló azt magyarázgatta Marának, hogy a vasutat az ő kitévései és tervei alapján építették. Koren Frici meg mindenáron a Generálplán terveibe igyekezte beavatni. A lány tágra nyílt szemekkel figyelte őket, bár a téma nem különösebben érdekelte. Dicséretére legyen mondva, nem ivott, csak táncolt. De azt nagyon.

Éjfélkor hirtelen sötétbe borult a terem. Nevetések, halk, kuncogó sikolyok, összekoccanó poharak csengése. Claus Alajos Kossuth-díjas főmérnök kívánt Boldog Újévet.

52 Nehézipari Beruházó Vállalat. Ez a vállalat felügyelte az első években a teljes sztálinvárosi beruházást.
53 Egészségügyi ellátóhely.

Koccintottam boldog – boldogtalannal, ittam. Marát kerestem a tömegben. Arca fölvillant egy pillanatra, aztán eltűnt. Végleg. Lehajtottam még két felest. A zene szólt, vadul nótáztak a sarokban. Velük fújtam én is... Gombház sej, ha leszakad...

Túloldalalon kinyitottak egy ablakot. Odabotorkáltam. Jólesett a beáradó, friss levegő. Odalent szürke, csatayos volt a hó, messze, túl azon a területen, ahol a kohótest elemei magasodtak, fehérlett csak vakítón a táj. Fölötte ott sílbakoltak a nagy szemű, téli csillagok.”

ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET

A Sztálinvárosba először érkezők számára a legszembetűnőbb a forgatag és a zűrzavar volt, ami a várossal kapcsolatos sztereotípiává vált. A nagy forgalom, az építkezés téglatörmelékei és az emberek kavalkádja nemcsak a faluról érkezett emberek, hanem még a Budapestről jövők számára is a város kiismerhetetlenségét jelentették. Az odaérkezők számára nem voltak egyértelműek sem a térbeli, sem a társadalmi tájékozódási pontok. Sztálinváros nem számított „jól olvasható” városnak. A visszaemlékező mindezek ellenére elkülöníthetett néhány, a köztudatban is meglévő határvonalat a terek és az emberek között.

Az első ilyen határvonalat a Béke tér forgataga köré rajzolhatjuk, amit a Késdobáló épülete koronáz meg. Ezt követően felbukkan a város első „befejezettnek” tekintett utcája, a Május 1. utca a maga előkelőnek számító lakóival, az újságírókkal. A zsúfolt női szállás és az ezzel szemben álló falu, az Óváros, a maga nyugodt, „családias” hangulatával. Az igazgatósági ebédlő egészen más világot jelképez: az ide tartozók képviselték a helyi közfelfogás szerint a város elitjét. A bárpult, a mérnökök, a kerिंगő és a twist jelzik az ideérkező számára, hogy itt egészen más normák uralkodnak, mint a Késdobálóban, vagy a citerazenekaros DISZ-gyűlésen. A Béke téren az emberek „szürkék és zöldek a pufajkában”, míg az igazgatósági ebédlőbe készülő Mara kiskosztümöt és kisestélyit próbál.

A visszaemlékező ismeri a Késdobálóba járó társaságot, de őket „letagadja” nőismerőse előtt, miután az nem akar vele bemenni a kocsmába. Ezzel szemben eldicsekszik a kohómérnök barátjával és annak társaságával, ahová a hölgyismerőse boldogan követi, sőt el is vegyül: „láthatóan jól érezte magát a pufajka nélküli társaságban”. A két helyszín egymás mellé állításával a szerző a két hely társadalmának köztudatban meglévő különbségét ábrázolja. Az igazgatósági ebédlőben finom úriemberek komoly témákról beszélgetnek, a Késdobálóban ezzel szemben részeg barakklakók nótáznak. Ugyanakkor maga a „visszaemlékező” is mindkét társaság foglya, bár úgy tűnik, mindkét társaság tagjai között idegenül mozog. Mikor a hangulat a tetőpontjára hág, az „előkelő” – többnyire műszaki értelmiségiekből álló – társaság egy része és maga a főhős is részegen nótára fakad, akárcsak a Késdobáló előtt éneklő „kocsmatöltelek”.

A fiktív emlékezés egyetlen női szereplőjének ábrázolása magában hordozza azokat az előítéleteket, amelyek a Sztálinvárosba az első években érkezett nőkről alakultak ki. A közvélekedés szerint „vagonszámra szállították ide a kurvákat”. Ide családos ember 1954-ig a városról kialakult negatív kép miatt nem hozta magával családját. Ha

egy nő egyedül jött Sztálinvárosba dolgozni, a közfelfogás „ledérnek” minősítette. Mara is ledéren viselkedik mind az óvárosi albérletben, mind a szilveszteri mulatságon, még akkor is, ha új életet akar kezdeni. A novellában felbukkanó „bagványsapkás fiatalember” is „a lányokhoz” hívja hősünket, ahol „nem erőszak a pajzanság”.

A közvélekedés szerint a városban jó munkát és szállást csak ismerősök segítségével lehetett kapni. „Berci bácsi”, mint Mara „földije” jelenik meg, aki majd szerez jó szállást. Mara persze csak egy zsúfolt női szállásra kerül be, ahonnan amint csak lehet elmenekül, és mint az első építők közül sokan, a faluban vesz ki albérletet. Az épülő százlábú híd „szörnyeteg csontvázának” árnyékában a házínéni felügyelete alatt „új életet” szeretne kezdeni – a novella szerint. „Az új élet reménye” szintén újra és újra visszatérő frázis a Sztálinvárosba költözőkről kialakult sztereotípiákban.

Vajon mi lett a későbbiekben Marából? Mérnökfeleség, akitől két gyerek után elválnak; adminisztrátor, aki albérletről albérletre vándorol; kubikoslány, aki visszakerült a barakkba, esetleg ismét prostituált? A főhős végül melyik társaságba illeszkedett be: a Késdobáló lecsúszottnak tekintett „kocsmatöltelékei”, a DISZ-gyűléseken táncoló „bagványsapkás fiatalember” vagy a NEB mérnökei közé? A nyomorúságos ételkiosztó és a NEB igazgatósági ebédlője közötti szimbolikus távolság a visszaemlékező tudatában óriási, mégis ki tudja eldönteni, hogy a főszereplőkkel néhány év múlva melyik helyszínen találkozhatunk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barthes, Roland 1982: Az öltözködés története és szociológiája. In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia I-II*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont I/106-120.
- Benkő Lóránd (szerk.) 1970: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Bertha Bulcsú 1986: A legendás város. In: Matkó István (szerk.): *Ipari közelképek*. Budapest, Ipari Minisztérium 7-23.
- Dietz, Gabriele 1990: Sozjus – Miezen. Halbstarke Mädchen. In: *Hart und Zart. Frauenleben 1920-1970*. Berlin, Elefant Press 232-236.
- König, René 1982: Divat és antidivat. In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia I-II*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont II/44-51.
- Miskolczi Miklós 1975: *Az első évtized*. Dunaujváros, Dunaujvárosi Tanács
- Miskolczi Miklós 1980: *Város lesz csakazért is!* Budapest, Szépirodalmi Kiadó
- Rácz József 1996: *Semmíttevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás*. Szociológiai Szemle 1996/2. 81-93.
- Sarbin, Theodore R. – Vernon, L. Allen 1994: Szerepelmélet. In: *Szociálpszichológiai olvasókönyv*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 108-128.
- Talpassy Tibor 1935: *A jampec*. Budapest, Corpus
- Tapolczai Jenő 1977: *Egy elnök naplója*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Weiner Tibor 1959: Sztálinváros. In: Sós Aladár – Faragó Kálmán – Hermány Géza – Korompay György (szerk.): *Sztálinváros – Miskolc – Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó

ÚJSÁGOK

Dunai Vasmű Építője
Népszabadság
Szakértségség Híradó
Sztálinvárosi Hírlap